

Ifj. Bertényi Iván

A GYŰLÖLT TISZA ISTVÁN

Viharos modernkori történelmünk egyik példaként szokás idézni, milyen sok magyar miniszterelnök végezte erőszakos halállal. Kivégezték rögtön első felelős miniszterelnökünket, Batthyány Lajos grófot 1849. október 6-án, és erre a sorsra jutott még Imrédy Béla, Bárdossy László, Sztójay Döme és Szálasi Ferenc nemzetvezető, akiket a II. világháborút követő népbíróságok ítélték halálra, valamint Nagy Imre is, akit az 1956-os forradalom leverése után juttatott bitóra Kádár János bírósága. Teleki Pál gróf öngyilkos lett, míg tisztázatlan körülmények között, szovjet börtönben halt meg Bethlen István gróf. Merénylet áldozata azonban kormányfőink közül egyedül Tisza István gróf lett, az úgynevezett őszirózsás forradalom zűrzavarában.¹

A korszakban nem voltak ritkák a politikai gyilkosságok, vezető politikusok elleni merényletek. Hogy csak a legfontosabbak említsük: II. Sándor cárt, illetve James Garfield amerikai elnököt 1881-ben, Marie François Sadi Carnot francia köztársasági elnököt 1894-ben, Sztefan Sztambolov (volt) bolgár miniszterelnököt 1895-ben, Antonio Cánovas del Castillo spanyol miniszterelnököt 1897-ben, Erzsébet osztrák császárnét és magyar királynét 1898-ban, I. Umberto olasz királyt 1900-ban, William McKinley amerikai elnököt 1901-ben, I. (Obrenović) Sándor szerb királyt 1903-ban, Nyikolaj Ivanovics Bobrikov finnországi orosz főkormányzót 1904-ben, I. Károly portugál királyt és idősebbik fiát, Luís Filipe trónörökösét 1908-ban, Pjotr Arkagyevics Sztolipin orosz miniszterelnököt 1911-ben, I. György görög királyt és Mahmud Sevket pasát, az Oszmán Birodalom nagyvezírét 1913-ban gyilkolták meg különböző politikai, ideológiai okokból. Tisza István miniszterelnöksége alatt, 1914. június 28-án gyilkolta meg Gavrilo Princip Ferenc Ferdinánd főherceget, a Monarchia trónörökösét Sarajevóban, és szintén ebben az időszakban, 1916-ban lett a szociáldemokrata Friedrich Adler lövéseinek áldozata Karl Stürgkh gróf osztrák miniszterelnök is. A viszonylag jelentős számú eredményes gyilkosság mögött a politikai élet iránti érdeklődés megnövekedése (részben a tömegsajtó jelentkezésének köszönhetően), illetve a városiasodás állt, hiszen a politikusokhoz fizikailag is közelebb élt egyre több ember. A merényletek tehát a modernizáció velejáróinak is mondhatók, és úgy tűnik, ebben a korszakban a politikai vezetők biztonságára még kevésbé volt képes ügynöki a rendőrség.

Ebből a szempontból érdekes, hogy a magyar miniszterelnökök és miniszterek közül egyedül Tisza István lett merénylet áldozata. Ráadásul ez a gyilkosság is megelőzhető lett volna, ha Tisza – sok más politikustársához hasonlóan – a biztonságosabb vidékre húzó-

¹ Lásd SZERENCSES Károly: „Az ítélet: halál.” *Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt. Batthyány Lajos, Bárdossy László, Imrédy Béla, Szálasi Ferenc, Sztójay Döme, Nagy Imre, Kairosh, Budapest, 2009*².

dik a kaotikus fővárosból. Ám ő erre nem volt hajlandó, büszkén vállalta, hogy szembenéz a halállal, mint ahogy egész életében vállalta a Gondviselés által rá mért csapásokat, s kész volt elveiért akár életét is föláldozni. Halála ebből a szempontból önként vállalt áldozat volt, életét Istenre bízta, és ahogy korábban több merényletből, balesetből megmenekült, úgy most is kálvinista predestinációs hite vezérelte döntésében.² Igaz, van olyan nézet is, mely szerint a dualizmus 1918. október közepi megszűnésével, a Monarchia összeomlásával és Magyarország várható hatalmas nehézségeivel Tisza számára megszűnt az élet, pontosabban a politikai életben való részvétel értelme, és így szinte megváltásként érhettek gyilkosainak lövései. Az utolsó napokban tett kijelentései azonban nem csak így magyarázhatók, s a sors akaratába való beletörődés nem feltétlenül jelentette a halálvárást, a földi élettől való elbúcsúzást. Egyrészt Tisza – és a kor magyar politikusainak jelentős része – 1918. október végén még nem volt meggyőződve arról, hogy Magyarország széthullik a közeljövőben, és véget ér az a keret, amelyben és amelynek védelmében politizáltak. Maga Tisza is, amikor 1918. október 17-i elhíresült képviselőházi beszédében kijelentette, hogy „ezt a háborút elvesztettük”, nem arra gondolt, hogy mindennek vége, hanem arra, hogy győzelemre a továbbiakban már nincsen remény, de – mint ahogy beszédét folytatta – annyi erő mindig lesz Magyarországon, hogy saját védelmében tovább küzdjön.³

Tiszára a lelki elgyengülés, elkeseredés amúgy sem volt jellemző, és az sem kellett volna hogy életunttá, halálkeresővé tegye, ha esetleg úgy gondolta, neki nem lesz többé komolyabb politikai szerepe. Ahogy Thallóczy Lajos naplófeljegyzéseiből tudjuk, Tisza felesége már a világháború alatt így gondolkodott. Így szinte bizonyos, hogy maga Tisza is eljátszott azzal a gondolattal, hogy a háború bármilyen kimenetelű befejeződését követően olyan nagy változások következnek be, hogy abban neki talán már semmilyen közéleti szerep nem fog jutni.⁴ Ám a visszavonulás, a csendes szemlélődés az 1906 és 1909 közötti években is osztályrésze volt, és onnan is volt visszatérés, tehát már csak ebből az előzményből kiindulva sem valószínű, hogy Tisza 1918 őszén meg akart volna halni. Igazi *homo politicus* volt, egész lénye a politizálásra volt kihegyezve: minden tudásával, képességével a hazáját kívánta szolgálni, így halálát még politikai ideáljainak megsemmisülése esetén sem kívánhatta.

² VERMES Gábor: *Tisza István*, Osiris, Budapest, 2001², 475–477.

³ Szó szerint így fogalmazott: „Elvesztettük [a háborút] nem abban az értelemben, hogy ne tudnánk még tovább is szívós és hősiessé védekezést kifejteni; hogy ne tudnók az ellenségnek a végleges győzelmet nagyon drágává tenni, de igenis elvesztettük abban az értelemben, hogy az erőviszonyok beállott eltolódásánál fogva a háború megnyerésére többé reményünk nem lehet, és hogy ennek folytán keresnünk kell a békét oly feltételek mellett, amelyeket ilyen viszonyok között ellenségeink elfogadnak.” *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*, XLIV., Athenaeum, Budapest, 1918, 292.

⁴ A beszélgetésre Tisza Istvánnal az 1914. szeptember 29-i esti minisztertanács alatt került sor, amíg Thallóczy a miniszterelnökre várakozott; lásd Ludwig THALLÓCZY: *Tagebücher* 23. VI. 1914 – 31. XII. 1914, kiad. Ferdinand Hauptmann – Anton Prsch, Graz, 1981, 239. Hasonlóan vélekedett Franyó Zoltán, egy progresszív szerző is, már 1913-ban: a demokratikus kor eljövételével „Tisza István mint hasznavehetetlen kel-lék egyszer és mindenkorra lomtárba kerül”, s ez valószínűleg elég hamar bekövetkezik, ami Tisza számára tragikus lesz, „Mert Tisza István már születésétől fogva magában hordozza a tragédia magját”. Romantikus, de avult ideálokért küzd, az evolúció törvényei szerint el kell buknia. FRANYÓ Zoltán: *Don Quijote de la Gesz: Tisza István*, Dick Manó, Budapest, 1913, 29.

Jelen írásunkban azonban nem halálának körülményeit kívánjuk vizsgálni, hanem arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért éppen Tisza lett politikai gyilkosság áldozata a magyar vezetők közül. Mi volt az az ok, ami miatt ennyire heves gyűlölettel viseltettek iránta sokan? Úgy gondoljuk ugyanis, hogy halálában ez is közrejátszott, hiszen 1918 őszén egyértelműen ő volt Magyarország leggyűlöltebb politikusa.

A politika érdekek küzdelme és meg-megújuló kompromisszuma, tehát a konfliktusok elkerülhetetlenek. Ezek békés keretek között tartása azonban függ a politikai rendszer rugalmasságától, az ellentétek nagyságától és számától, de egyúttal a vitázó politikusok egyéniségétől is. Ha egy politikai csoport meg van győződve róla, hogy érdekeit és céljait a rendszer szabályai alapján, annak keretei között biztosan képtelen lesz elérni, úgy valószínűbb, hogy erőszakos eszközöket választ. Mint például azok az orosz forradalmárok, akik a cári autokratizmus vezetőinek meggyilkolásával kívánták a merev rendszert destabilizálni, és káoszt teremtve reménykedtek a hatalom megragadásában. De vajon a dualista Magyarország is ennyire merev konstrukció volt? Az ellenzéki csoportok itt sem voltak képesek elérni céljaikat, s így a folytonos kudarcok okozta frusztráció érthetően vezette őket erőszakos eszközök alkalmazásához? Először ezt a kérdést kell megvizsgálnunk, feltérképezve a dualista rendszer legfőbb politikai konfliktusait és azt, hogy ezekben Tisza hogyan foglalt állást.

A konok következetességű 67-es

Ismeretes, hogy az 1867-ben Ferenc József és a magyar vezetők közötti kiegyezés nyomán a gyakorlatban megváltoztathatatlan rendszer jött létre. Amíg Ferenc József élt, a magyar nacionalizmus nem tudott lényeges pontokon közelebb jutni a független magyar államiság felé, de – és ezt sem szabad elfelejteni – a Magyarország önállóságát garantáló törvényeket a császár is betartotta, és a korábbi centralista törekvésekkel felhagyott. A magyar közjogi ellenzék, különösen a 48-asok, ezt azonban magától értetődőnek vették, hiszen úgy gondolták, a magyar törvények alapján az ő oldalukon áll az igazság, a centralizáció, a kiegyezést osztrák oldalról érő esetleges módosítások lehetetlenek, azokkal szemben a nemzet egy emberként, jogos felháborodással tiltakozna. Pedig jóformán Ferenc József volt az egyetlen olyan Habsburg, aki valóban komolyan tiszteltben tartotta a kiegyezést,⁵ mindaddig, amíg a birodalom stabilizálásának számára legfontosabb célját ezzel az eszközzel elérhetőnek gondolta. Ugyanakkor más bécsi körök, így Albrecht főherceg⁶ vagy a századfordulótól mind nagyobb befolyást szerző Ferenc

⁵ Ifj. Andrássy Gyula gróf egy 1912-es magánbeszélgetés során Thallóczy Lajos feljegyzései szerint egyenesen úgy nyilatkozott, hogy 900 éve nem volt olyan jó királyunk, mint Ferenc József. (THALLÓCZY Lajos *Naplója*, OSZK Quart. Hung. 2459., 101 [1912. március 29.].)

⁶ HEISZLER Vilmos: *Az osztrák katonai vezetés és az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1882 között*, Akadémiai, Budapest, 1984; JOSEPH HOLZER: *Erzherzog Albrecht 1867–1895. Politisch–militärische Konzeptionen und Tätigkeit als Generalinspektor des Heers*, doktori disszertáció, Wien, 1974.

Ferdinánd trónörökös a magyarok állandó nemzeti, közjogi követeléseiben destabilizáló tényezőt látott, s a soknemzetiségű Habsburg-monarchia más nemzeteinek felemelésével, a magyarok rovására kívántak kiegyensúlyozottabb s stabilabbnak remélt új berendezkedést kialakítani.⁷ Abban azonban igaza volt a magyar ellenzékieknek, hogy ezek a centralizációs szándékok a teljes magyar politikai spektrum elutasításával találkoztak volna, s egy újabb bécsi centralizációs politika egycsapásra eltüntette volna a 67-esek és 48-asok közötti különbségeket. Bármennyire is meg voltak győződve a 67-es politikusok az Ausztriával való együttműködés nélkülözhetetlenségéről és így a kiegyezés fenntartandóságáról, mindez csak eszköz volt számukra a magyar nemzeti politikai célokhoz. Csak olyan birodalomban kívánták az együttműködést Béccsel, amelyik megadja Magyarországnak a kellő autonómiát, továbbá amely elég erős ahhoz, hogy a közép-európai térséget átalakítani kívánó nagyhatalmi törekvéseket és kispárti nacionalizmusokat elrettentve, békés fejlődési keretet biztosítson Magyarország számára.⁸ A magyar önállóság csökkentésének programjához kevés magyar politikust tudott volna Ferenc Ferdinánd megnyerni, így nem is csoda, ha magyarországi tanácsadói zömmel a nemzetiségi vezetők, főleg a románok köréből kerültek ki.⁹ (Egyedül talán a politikai perifériára sodródott Kristóffy József ismerte fel: a megváltozott közép-európai realitások között Magyarország számára még egy kedvezőtlenebb feltételekkel újrakötött Habsburg–magyar megállapodás is jobb, mint a szakítás Béccsel. Egy föderalizált Új-Ausztria is biztonságosabb keret lenné, mint magunkra hagyva védekezni a román, szerb, cseh, horvát és főleg orosz támadásokkal szemben, természetesen most már egy legjobb esetben is csak közömbös német-osztrák szomszédal a hátunkban.¹⁰) Tehát a magyar politikai élet sokszor kárhoztatott közjogi törésvonala nagyon megosztó is volt, de ez egycsapásra eltűnt volna, amennyiben Magyarország önállóságát támadás éri.¹¹

⁷ Lásd például Robert A. KANN: *Franz Ferdinand, der Ungarfeind?* = Uő.: *Erzherzog Franz Ferdinand. Studien*, Verlag für Geschichte und Politik, Wien, 1976, 100–126.

⁸ Vö. Tisza 1903. február 21-i képviselőházi beszédével: „a magyar nemzet a maga fennállását csak akkor biztosíthatja, a maga létét csak akkor helyezheti biztos alapra, ha megakadályoz a Balkán-félszigeten minden olyan alakulást, amely akár centralisztikus, akár föderalisztikus alapon egy nagy egységes birodalom ércgyűrűjét vonná határaink köré. [...] Ezt a hivatást a magyar nemzet másképp nem oldhatja meg, mint hogyha a paritás alapján döntő befolyással bíró tagja marad egy olyan szervezetnek, amely elég erős arra, hogy mint európai nagyhatalmasság döntő súllyal dobja a mérlegbe a szavát. Egyenesen a keleti és déli határainkon mutatkozó konstellációk azok, amelyek létérdekévé teszik a magyar nemzetnek ma inkább, mint bármikor, hogy keresse az állandó szövetséget; keresse az állandó kapcsolatot, hogy azután rendelkezék a megfelelő erővel arra, hogy a maga nemzeti létkérdéseit, a maga fennállásának biztosítékául szolgáló nagy kérdéseket megoldhassa.” TISZA István: *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerk. Tókéczki László, Osiris, Budapest, 2003, 92–93.

⁹ *The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery*, szerk. Keith Hitchins, Brill, Leiden, 1974.

¹⁰ KRISTÓFFY József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja. Politikai emlékek 1890–1926*, Wodianer, Budapest, 1927; Uő.: *A királyságtól a kommunizmusig*, Kultúra, Budapest, 1920.

¹¹ Ifj. Andrássy Gyula egyszer úgy fogalmazott, hogy „bizonyos körülmények között 49-est csinálhatnak belőlem”, lásd VERMES, I. m., 151. Tisza István pedig 1911-ben Ottokár Czernin grófnak kijelentette, hogy „még uralkodója ellen is kész harcolni, ha megsérti az alkotmányt” (Gróf Ottokár CZERNIN: *Emlékeim Tisza István Grófról*, Enciklopédia, Budapest, 1925, 8–9).

Ebből a szempontból teljesen igaza volt Ferenc Ferdinánd trónörökösnek, aki Tisza miniszterelnököt hatalomra kerülése után 24 órán belül le akarta váltani, mert, mint egyszer fogalmazott, máskülönben 48 óra alatt forradalmat csinált volna ellene.¹²

Amíg azonban Ferenc József élt, ez a nemzeti egység láthatatlan volt. Sőt az évtizedes közjogi polémiák éppen ellenkező képet rajzoltak föl. A 48-asokat, akik valamiféle elvont ideálként ragaszkodtak a pillanatnyilag nem reálisnak számító teljes magyar függetlenséghez, már a kezdeti időkben tisztelet és megbecsülés övezte. Jókai egyenesen úgy fogalmazott, hogy ők a magyar politikai élet poézise.¹³ A nacionalizmus korában érthető módon a magyar nemzeti érzelmeket terjesztő sajtó és a függetlenségi harcokat romantikusan piedesztálra emelő történelemszemlélet fokozatosan növelte a 48-as függetlenségi politikai irány népszerűségét. Nemcsak egyfajta távoli cél felé mutató útjelző táblaként képzelhetjük el a Függetlenségi Pártot: képviselői egyre jobban kisajátították a hazafiság fogalmát is. A 67-esek, mint a magyar függetlenséget feláldozó elvtelen megalkuvók, árulók, *Burg-zsándárok* a „húsos fazekak” birtoklásáért mindenre képesek voltak a túlzó 48-as publicisztika szerint. A századfordulón a függetlenségek már nemcsak elveiket hangoztatták, azaz passzív és elvi ellenzéki szerepre korlátozták politikai akcióikat, hanem a 67-es törvényeket is rosszul értelmező kormánypárttal szemben igyekeztek növelni Magyarország önállóságát. Magyaros jogászai csűrös-csavarás jegyében úgy értelmezték a kiegyezési törvényt, hogy az időleges kompromisszum, s a királyi jogok is a nemzettől származva, azok bármikor módosíthatók, *teoretice* akár vissza is vehetők. De addig is Magyarország törvényekbe foglalt önállóságának kidomborítását óhajtották, így a közös intézmények magyar nyelvhasználatát és a magyar állami jelképek használatát követelték, mintegy a kiegyezés teljes végrehajtásaként. Amikor pedig a hadvezetés nyomására a Monarchia közös hadseregének megerősítésének teljesen érthető igényével lépett fel a magyar kormány, azt csak abban az esetben voltak hajlandók elfogadni, ha cserébe az udvar „nemzeti vívmányokkal” engedi közelebb Magyarországot az áhított teljes függetlenséghez. Ennek a logikának gyakorlatilag minden eleme ellentétes volt a kiegyezést létrehozó reálpolitikával,¹⁴ de a függetlenségek az obstrukció révén teljesen meg tudták bénítani nem csupán a Monarchia védképességének szinten tartását vagy fejlesztését, de a normális állami működést is.

¹² Idézi VERMES, I. m., 238.

¹³ Vö.: „Az alkotmány visszaállításának idejében a képviselőház egy kis csoportja, mint a teljes függetlenségi eszmék letéteményese kezdett szerepelni. A nemzet, mely a megújulás nagy munkája előtt állott, bizonyos gyöngédséggel és kegyelettel becézte e csoportot, melyben a nagy időszak emlékeztetőjét és a szebb jövő reményét látta. E kis csoport volt a magyar közélet költészete, melynek segélyével a függetlenségi idők vezérszelleme előtt leróta a nemzeti hála adóját.” *Nyílt levél gróf Tisza István úrhoz Magyarország miniszterelnökéhez. Intézi egy miskolci polgár*, Márkus Nyomda, Budapest, 1905, 16.

¹⁴ Vö. a hazai 67-eseknél is kritikusabb, közösüges hivatalnok-politikus Thallóczy 1908. február elején papírra vetett naplóbejegyzésével: „A mi szélbali delegátusaink szemhatára – mint a hogy annyiszor konstatáltuk – fölötté szűk és naiv. Tudják, hogy elveiket nem valósíthatják meg s ködképként lebeg előttük az a független Magyarország, melynek élén valamely megmagyarosodott »Habsburg« kerülne. Hogy most semmit sem tehetnek, érzik, de megunták a békák folytonos nyelvését.” *THALLÓCZY Naplója*, 8. füzet, 62 (1907. XII. 9. – 1908. II. 20.).

A közjogi ellenzék ugyan a parlamenti választásokon rendre vereséget szenvedett, s a képviselőház padsorainak általában alig harmadában ültek függetlenségi politikusok, ám a közhangulat mindinkább velük tartott. Ennek magyarázataként egyebek mellett a történeti érvelésmódra hajlamos korszak népszerű történelemszemléletét is megemlíthetjük, mely a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek protestáns, kuruc és liberális hagyományát, 1848 örökségét még a kiegyezés hívei számára is elfogadhatóvá tették, hiszen mindez a nemzeti ellenállás vezetett el 67-hez. Maga Deák is a törvényes jogok őrzésére szólított fel 1861-ben,¹⁵ így a 48-as hagyományok az egész nemzet historizáló örökségét meghatározták. Igen jellemző, hogy a közös hadsereg megerősítése mellett érvelő (!) Tisza maga is a magyar történelem legdicsebb századának nevezte a képviselőházban a Habsburg-ellenes küzdelmekkel tarkított 17. századot.¹⁶ A kuruc romantika ellenében a királyhűséget és a Habsburg-párti országépítő hagyományt mindvégig a hazafiatlanság gyanúja és egyfajta összbirodalmi, tehát *eo ipso* nemzetellenes szellemiség lengte körül. Így annak színvonalas képviselőjére igazából majd csak Szekfű Gyula felépésével kerül sor Magyarországon.¹⁷

Ez a hagyományos közjogi ellenzékiesség tehát a századfordulóra kedélyes és rokon-szenves elhűsésből már veszélyes és kóros kinövés lett a 67-es politika szemében. Ezért – különösen azután, hogy az 1889-es véderőtörvény és az 1891-es közigazgatási reform is az obstrukció áldozata lett – több kísérletet is tettek a 48-as ellenzékiesség leszerelésére. Ilyennek tartható az egyházpolitikai reform előterbe állítása, mely valóban megszüntette a 48-as–67-es szembenállás primátusát, és konzervatív–liberális törésvonalak mentén rendezte át a magyar politikai életet, igaz, csak egy időre. Ilyennek bizonyultak egy ideig Bánffy Dezsőnek a magyar nemzeti állam kiépítését nem Béccsel, hanem a nemzetiségekkel szemben szorgalmazó lépései. Ám az esedékes gazdasági kiegyezés ismét az osztrák–magyar vitákat hozta napirendre, és ezek kapcsán ismét ellenzéki obstrukció robbant ki. Bánffy megkísérelte volna az ellenzékot akár antiparlamentáris, egyesek szerint alkotmányellenes lépések segítségével is letörni, ám erre végül nem

¹⁵ Deák Ferenc 1861. augusztus 8-án elmondott második felirati javaslatát zárta ezekkel a gyakran idézett gondolatokkal: „Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk, melyről szabadon rendelkezhetnénk, hitünkre bízta a nemzet annak hű megőrzését, s mi felelősek vagyunk a haza s önlelkiismeretünk előtt. Ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, reménylve a szebb jövődöt, s bízva ügyének igazságában.” DEÁK Ferenc: *Válogatott politikai írásk és beszédek*, II. 1850–1873, vál., s. a. r. és jegyz. Deák Ágnes, Osiris, Budapest, 2001, 115–116.

¹⁶ Már idézett 1903. február 21-i képviselőházi beszédében – jellemző módon a szélsőbaloldalon tetszést aratva – fogalmazott így: „talán a 17. század korát kell tekintenünk ma is a magyar nemzet legfényesebb, legbámulatraméltóbb korának, mert bámulatos az az önfeláldozó hazaszeretet, az az életerő, az a szívósság és az az államférfiúi bölcsesség, amelyet őseink abban a korban, annak iszonyú nehézségei közt kifejtettek.” TISZA: *Válogatott politikai írásk és beszédek*, 87–88.

¹⁷ Különösen az éppen ezért hatalmas vihart kavart *A száműzött Rákóczi* (1913) ment szembe a kuruc közfelfogással.

került sor, s a keménykezű Bánffy a békülékeny Széll Kálmán váltotta a miniszterelnöki székhelyben. Ám az ő taktikája sem lehetett eredményes hosszú távon, mert ugyan a gazdasági kiegyezést sikerült tető alá hoznia, de mikor néhány év nyugalmas kormányzást követően újra időszzerűvé vált a közös hadsereg megerősítése, ismét ellenzéki obstrukció robbant ki. Melyet ráadásul a Széll miniszterelnökkel megegyező mérsékeltebb ellenzéki vezetők sem voltak képesek kordában tartani. Amikor Bécsben elfogyott a türelem Széll sehová sem vezető udvariaskodásával szemben, akkor kapott először lehetőséget az ország irányítására Tisza István, akinek már az 1898-as válság idején is az obstrukció felszámolása volt a nyíltan vallott politikai programja.¹⁸

Nincs terünk természetesen az események részletes bemutatására, de az biztos, hogy az obstrukcióval szembeni határozott és nyílt fellépés Tisza politikai krédójának lényeges elemét képezte, és talán ez volt az a kérdés, ahol a más kérdésekben is gyakorta állást foglaló fiatal politikus a legmarkánsabb egyéni arcával bírt. Nem meglepő tehát, ha az ellenzéki harag ezek után elsősorban ellene összpontosult. Annál is inkább, mert az obstrukciót az alkotmányos szabadságot védő eszköznek állították be, mondván, egy esetleges magyarellenes bécsi fordulat esetén az abszolutisztikus és centralizáló hatalommal szemben is eredményes fegyver lehetne, hasonlóan egyébként a hagyományos nemesi megye megmaradt autonómiájához.¹⁹ „A mai obstrukció a nemzeti lét végszükségében egyedül kínáló parlamenti fegyver a hatalmi túltengésben és aggkori marasmusban [sorvadásban] szenvedő átlétszég nemzetellenes működésének megakadályozására; az obstrukció mostani megjelenésében tehát egyenest nemzetvédelmi eszköz, hogy ne mondjam: alkotmánybiztosíték, melyet, ha a nemzet kezéből kicsavarni sikerülne, ez a nemzeti lét agóniájára vezetne!” – állította egy amúgy nem is függetlenségi színezetű röpirat.²⁰

Ezt a nézetet még olyan elvű 67-es politikusok sem vetették el, mint ifj. Andrássy Gyula,²¹ így a közvélemény jelentős része a 48-as propaganda hatására nem csupán a szélsőségesen liberálisan értelmezett parlamenti szólásszabadság védelmét, hanem egyenesen hazafias tettet is láttak az obstruáló ellenzéki zavarkeltésben. Hiába mondott tehát Tisza akármilyen érveket arról, hogy a parlament munkaképességének megőrzése nemzeti érdek, az obstrukció által megbénított ország sokkal kevésbé képes érdekeit Béccsel szemben érvényesíteni. Hiába hivatkozott a – kivételesen – szabad 1901-es választásokon létrejött többség alkotmányos akaratára, ő a függetlenségek szemében csak idegen érdekek szálláscsinálója lehetett, akivel szemben, éppen mert komolyan vette terveit, a legkeményebb ellenállást is igénybe lehetett, sőt igénybe kellett venni.

¹⁸ A Széll-kormány elleni obstrukcióról és a miniszterelnök bukásáról részletesen DOLMÁNYS István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904)*, Akadémiai, Budapest, 1963, 159–198.

¹⁹ Erre lásd például Gróf Tisza István bűnkrónikája. *Felelet a „Hogyan ítéljen a magyar nép” című füzetre*. Írta: a magyar lelkiismeret, Árpád Nyomda, Budapest, [1905], 14–16.

²⁰ HORVÁTH István: *Küzdelem a nemzet önállóságáért. Válasz Tisza István grófnak „Küzdelem a parlamentárizmusért” c. füzetére*, Stephaneum Nyomda, Budapest, [1905], 1.

²¹ Vö. SZALAI Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003, 43–44; Dr. gróf APPONYI Albert *Emlékiratai, II. 1899–1906*, MTA, Budapest, 1934, 55.

Tisza István ugyan már az 1890-es években a kormánypárt egyik vezető egyénisége volt, és határozott fellépésével számos ellenfelet, ellenséget szerzett,²² de az úgynevezett zsebkendőszavazás volt az a tette, amivel maga ellen fordította a közjogi ellenzék gyűlöletét. Ráadásul a körülmények is alkalmat adtak egy olyan beállításra, hogy mindez csupán az ő személyes elvakultságából következett, hiszen az 1904. márciusi Thaly-béke után látszólag minden előzmény nélkül, az úgynevezett ugrai levéllel a miniszterelnök hozta ismét elő a házszabály-revízió kérdését. Úgy tűnik, hogy bár a mindenkori miniszterelnök természetesen az ellenzéki támadások keresztútjében állt, a Tisza-ellenes indulatok ekkor váltak először az általános utálatnál komolyabb politikai gyűlöletté. Ilyen heves ellenérzésekkel egyik elődjének sem kellett megküzdenie, talán még apja 1889-es népszerűtlensége és a Bánffy bukását megelőző támadások voltak ehhez hasonlóak. Mindenesetre Tisza erélyes és nyílt fellépésével sokat tett azért, hogy az ellenzéki gyűlölet ösztöze rá (és csak másodszorban a zsebkendőszavazást *de facto* levezénylő Perczel Dezső képviselőházi elnökre) irányuljon.²³

Tisza az 1905-ös választások elvesztése után fokozatosan visszahúzódott, majd 1906 tavaszán, a koalíciós kormány kinevezésekor pártját is felosztatva teljesen visszavonult a politizálástól, ezért 1909/1910-es reaktíválódásakor már megkopott az ellene irányuló gyűlölet. A választó könnyen felejt, a koalíció okozta csalódások frissebbek voltak – de mivel 1911-ben ismét a közös hadsereg megerősítése került napirendre, és ennek nyomán ismét kibontakozott az ellenzéki obstrukció, a politikai élet visszazökkent a pár évvel korábbi, meddő vitákba.²⁴ Tisza ugyanazt az obstrukcióellenes álláspontot képviselte, s most házelnökként még nagyobb szerepet játszott az ellenzék megrendszabályozásában. 1912. június 4-i újabb parlamenti puccsa természetesen ismét elszabadította a gyűlöletet.²⁵ Egy függetlenségi párti református lelkész-képviselő megátkozta,²⁶ egy 48-as gazdapárti, Kovács Gyula pedig június 7-én revolverével kétszer is rálőtt.²⁷ Ez volt az

²² 1891-ben a Tisza-csoport egyik főszereplőjeként éles hangú szónoklataival nagy része volt abban, hogy az Apponyi-párt és a kormánypárt között nem jöhetett létre közeledés. A kilencvenes évek közepén megszerveződő katolikus ellenzéki csoportokkal szemben is liberális alapon, és a nemzeti egység védelmezőjeként olykor igen heves bírálatokat mondott, nem beszélve a függetlenségekkel szembeni kritikáiról. Lásd Ifj. BERTÉNYI Iván: *A fiatal Tisza István politikai szereplése. Az újbányai mandátum 1892-ben = Variációk. Ünnepi tanulmányok* M. Kiss Sándor tiszteletére, szerk. Ötvös István, PPKE BTK, Piliscsaba, 2004, 113–142.

²³ Az események leírása: HORÁNSZKY Lajos: *Tisza István és kora*, I., Tellér, Budapest, 1994, 445–490; GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora*, II., Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934, 46–56; PESTI Sándor: *Az újkori magyar parlament*, Osiris, Budapest, 2002, 115–132.

²⁴ GRATZ: *A dualizmus kora*, II., 243–253; PÖLÖSKEI Ferenc: *A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–1910*, Akadémiai, Budapest, 1963, 191–193.

²⁵ Az események legjobb elemzése PESTI: *I. m.*, 139–148.

²⁶ Kovácsy Kálmán a pad tetejére felugorva rikácsolta: „Háromszor átkozott legyen gyermekeiben! Büntesse meg az igazságos Isten a maradékaiban!” A Magyarország c. függetlenségi napilap 1912. június 6-i számát idézi PESTI: *I. m.*, 141.

²⁷ A viselkedése miatt már az ülésekről kitiltott képviselő az újságírók karzatáról ugrott le a terembe, és lőtt rá többször is Tiszára, majd fejbe lőtte magát, ám a Hertzl-féle szanatóriumban elvégzett műtét megmentette az életét. A parlamenti puccs miatt Tisza ellen ismét magasra hágó gyűlölet látványos példája volt a gyilkos iránt megnyilvánuló rokonszenv: függetlenségi képviselőktől egyszerű férfiakig és nőkig sokan látogatták betegágyánál, s mikor az esküdtszék felmentette, hatalmas ováció tört ki a teremben. (Tegyük azon-

első, sikertelen fegyveres merénylet Tisza ellen, melyre tehát a közjogi ellenzékiiségből származó obstrukció letörése miatt került sor.

Mivel a magyar politikai életet és a közvéleményt is a függetlenségi hagyomány határozta meg leginkább, az ebbe a tradícióba könnyen illeszthető hárszabály-vita természetesen a „hazaárulók” oldalán jelölte ki Tisza István helyét, aminek azonban megvoltak a családi előzményei is. Tisza akkor lett miniszterelnök, amikor a Szabadelvű Párt már 28. éve volt megszakítás nélkül kormányon, s a hosszú időszak alatt elveszített választások frusztrációja is hathatott az ellenzéki oldalon. Különösen úgy, hogy – talán az 1875-ös és az 1901-es kivételével – a hatalom a törvények meglehetősen laza értelmezésével szerzett mindig többséget magának a választásokon, azaz a választók presszionálása és lefizetése is beletartozott az eszköztárba. Ráadásul Tisza István nem csupán egy volt a szabadelvű párti miniszterelnökök sorában, hanem a mind a mai napig leghosszabb ideig hatalmon lévő Tisza Kálmán fiaként az apjával szemben felhalmozódott ellenérzéseket is megörökölte. Sőt a Tisza családot egyenesen azzal vádolták meg egyes vérsebb ellenzéki publicisták, hogy vérükben van az erőszak, mai szóval élve genetikailag hazaárulók. Hiszen nem csupán Tisza István és apja, Kálmán voltak Bécs kiszolgálói, hanem már a nagypapa, Tisza Lajos bihari adminisztrátor is azzal szerzett magának országos ismertséget az 1840-es években, hogy megyéjében fegyveres erőszakkal alkalmazva törte le a liberális ellenzéket.²⁸

A magyar sovinizmus ellenfele

A nemzetiségi kérdés a korszakban jelentőségéhez képest kevésbé szerepelt a politikai élet meghatározó témái között. A magyar etnikum általános fölénye következtében a magyar politikai nemzet gondolkörében mozgó, azt elfogadó politikusok nem nagyon tudták elképzelni, hogy a nemzetiségek valaha is komolyabb veszélyt jelenthessenek a bécsi centralizációs törekvéseknél. Legfeljebb ezekkel együtt, vagy valamely külső pánszláv vagy dákoromán segítséggel együtt számítottak kezelésre érdemes tényezőnek a magyarországi nemzetiségek. A nemzetiségek évtizedes passzivitása egyfelől, Magyarország és benne a magyarság lendületes fejlődése másfelől nem az ország szétdarabolását, hanem a magyar nemzeti állam és a Monarchián belüli vezető szerep növekedését tették való-

ban hozzá, hogy az ekkor már szintén a Függetlenségi Párt soraiban politizáló Apponyi elítélte és izléstelennek tartotta mindezt.) DONÁTH Regina: *A Tisza István elleni 1912-i merénylet a hírlapirodalom tükrében (Kütfőkritikai tanulmány)*, Budapest, 1935, 9–22.

²⁸ Tisza Lajos konzervatív, de magyar érzésű földbirtokosként élt fia, Kálmán emlékezetében. Lásd Tisza Kálmán levele Falk Miksának, Geszt, 1882. június 22., OSZK Kézirattára, Fond IV./912., 10. Vö. VERMES: *I. m.*, 37. Persze Tisza Lajos temetésekor a református lelkész úgy fogalmazott, hogy „szilárd akarral, bölcs tapintattal vezénylél közügyeinket”. Emlék-beszéd, melyet néhai méltóságos cs. kir. kamarás boros-jenői Tisza Lajos úr ó nagysága gyász-ünnepélyére készített 's hívei gyülekezetében elmondott Augustus 31-kén 1856. Osváth Imre sarkadi lelkész, és egyház-megyei ülnök, Vároasi könyvnyomda, Debreczen, 1857, 6.

színűvé. A magyar nemzeti célok kompromisszumok nélküli megvalósítása azonban természetesen még a dualista rendszer és a hosszas európai békekorszak kedvező viszonyai között sem volt reális elképzelés. Mégis, a magyar nacionalizmus túlzó képviselői mind a Béccsel szembeni határozott fellépést, mind a nemzetiségek magyarosodását sürgették, bízva abban, hogy a két folyamat egymást erősítő, pozitív hatást fog kiváltani. Ha a közös hadseregben valamennyi magyarországi újoncot magyar nemzeti jelvények alatt magyar nyelven egzecíroztatják, azaz a magyar nemzeti állam tekintélyét semmilyen más hatalom nem rombolja le vagy osztja meg számukra, akkor a nemzetiségek Magyarországhoz való lojalitása megerősödik. A nemzetileg legalább érzelmeiben, a lakosság politikai lojalitásában homogénebbé váló Magyarország pedig nagyobb nyomatékka léphet fel nagyobb önállóságért, a Monarchián belüli nagyobb befolyásért Ausztria ellenében.²⁹

A program nem nélkülözött bizonyos logikát, de a Monarchia törekény belső egyensúlya nem engedhette meg, hogy Magyarország az őt is védő közös hadsereg és általában a Monarchia rovására erősödjék. Azaz a folyamatot nem csupán a magyarellenés önzés, hanem a nagyhatalmiság szempontjai is lassították. Ez a kényes egyensúly azonban látszólag nem érvényesült a nemzetiségekkel szemben: minél gyorsabb magyarosodásuk erősíti Magyarországot, de közvetve a birodalmat is, feltéve, ha a magyarosító program nem okozza a nemzetiségek destabilizáló hatású ellenállását. Erre azonban – részben éppen a magyarosító intézkedések következtetlensége és nemzetközi összehasonlításban inkább visszafogottnak mondható jellege miatt – nem mutattak komolyabb jelek. Ezért különösen a titkos paktuma miatt Béccsel szemben jórészt tehetetlen koalíciós kormány igyekezett a magyar nemzeti állam megteremtése felé tett lépéseit gyorsítani.

Ezek az intézkedések azonban sok vitára adtak okot. Egy részük, mint például a Magyar Államvasutak horvát alkalmazottaitól a magyar nyelvtudás megkövetelése, fölösleges „tyúkszemrelépés” volt, ahogy Tisza szokott fogalmazni, mely csak arra volt jó, hogy felingerelje a nem magyar érintetteket.³⁰ Más részük, mint például Apponyi kultuszminiszter népiskolai törvényei ugyan mélyrehatóbb és átgondoltabb reformot jelentettek,³¹ de az ellene és más magyarosító intézkedések ellen tiltakozó nemzetiségi vezetők új szövetségesre leltek Ferenc Ferdinánd trónörökösben, ami perspektivikusan borúsabbá tette a magyar nemzeti állam kiépítésének kilátásait. Az egymással viaskodó

²⁹ Vö. Dr. gróf APPONYI Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken*, harmadik, átnézett kiadás, Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest, 1926, 171–172.

³⁰ 1910. márciusi 3-i nagyváradi beszédében például így fogalmazott: „a tüszúrások és tyúkszemrelépések politikáját tartom a legbotorabbnak, a leghibásabbnak. Azt a politikát, amely az én erőmet nem erősíti, az ellenfelem erejét nem gyöngíti, hanem igenis irritálja az ellenfelet, tehát az indulatok fölébresztésével meggyengíti a benne rejlő erőt.” Idézi TÓKÉCZKI László: *Tisza István eszméi, politikai arca*, Kairosz, Budapest, 2000, 113.

³¹ KÉRI Katalin: *Az 1879. XVIII. törvénycikktől a „Lex Apponyi”-ig. Adalékok a kötelező magyar nyelvoktatás történetéhez = Híd az évszázadok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*, szerk. Hanák László – Nagy Mariann, ISZE Integrál UP, Pécs, 1997, 269–280; SZARKA László: *A Lex Apponyi oktatás- és nemzetiségpolitikai olvasatai*, Korunk 2007. december (hálózati verzió: <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00132/szarkal.html>).

Kárpát-medencei nacionalizmusok erőviszonyainak lassú változására utalt a Monarchia déli határán fekvő Szerbia és különösen Románia megerősödése, valamint az európai nagyhatalmak közötti viszony kiéleződése is. Amikor Tisza 1910-ben visszakerült a hatalomba, már ezen a téren is kedvezőtlenebb volt a helyzet, mint pár évvel korábban.

Elsősorban ez a háttér magyarázza Tisza igyekezetét, hogy a magyarországi nemzeti-ségek vezetőivel hosszú távra szóló *modus vivendi* alakítson ki. Felismerte ugyanis, hogy az agg Ferenc József halálát követően Ferenc Ferdinánd lelkes támogatásra lel majd a magyarok ellen a koalíciós kormányzat által feldühített nemzetiségekben, ha nem tudja ezt engedményekkel megelőzni és ellensúlyozni. Tárgyalásait a legnagyobb erőnek számító románokkal folytatta a legkomolyabban. Annál is inkább, mert bihari ismeretei alapján megnyerhetőnek gondolta őket, és úgy vélte, hogy a kelet-európai térség két nem szláv népe között amúgy is érdekszolidaritás van. Először az egyházi vezetőkkel és pártonkívüli román előkelőségekkel próbálkozott, de hamar rá kellett jönnie, hogy a kérdés méregfogát az eleve lojálisabb főpapokkal kötött alku segítségével nem lehet kihúzni, ezért – berlini és bécsi ösztönzésre is – rákényszerült arra, hogy a magyar politikai nemzet eszméjét is tagadó Román Nemzeti Párt vezetőivel üljön tárgyalóasztalhoz.

Ezzel kénytelen volt a korábban maga által is nyíltan vallott felfogástól eltávolodni, hiszen korábban még a kompromisszum feltételül szabta a külön nemzetiségi pártok beolvasztását valamelyik magyar országos pártba. „A politikai magyar nemzet egységéből engednünk nem szabad egy jottányit sem. Mi baráti kezdet csak annak nyújthatunk, aki, bárminő anyanyelvű legyen is, a magyar nemzeti szent korona tagjának, a magyar politikai nemzet tagjának érzi magát” – jelentette ki, ugyanakkor készséggel elismerte, hogy „a magyar politikai nemzet különböző népfajokhoz, nemzetiségekhez tartozó polgártársainkból alakult. [...] El kell ismernünk jogukat nyelvük, vallásuk, kultúrájuk fenntartásához, ápolásához, gondozásához. Nem szabad nekünk rossz néven vennünk, ha ehhez ragaszkodnak. Nem szabad fennakadnunk azon, hogy a román románnak, a tót vagy szerb tótnak vagy szerbnek érzi és nevezi magát”, és ettől függetlenül testvéri érzülettel kell megnyitni előttük is az érvényesülés lehetőségeit, nehogy idegeneknek vagy lenézetteknek érezzék magukat.³²

Bár a koalíciós időszakhoz képest fellépése bizonyos rokonszenvet ébresztett partnereiben,³³ de a megegyezésre igazából nem volt remény. Sem Tisza nem adhatott annyit, amennyivel a románok megelégedtek volna, sem a románok nem akarták magukat elköltelezni a magyar politikus mellett, amikor karnyújtásnyi közelségben volt Ferenc Ferdinánd trónra lépése, s ettől helyzetük gyökeres javulását remélték.³⁴ A magyar és a

³² Tisza István beszéde Nagyváradon 1910. március 3-án. TISZA: *Válogatott politikai írások és beszédek*, 120, 123–124.

³³ Ioan Mihu felkenyéri nagybirtokos visszaemlékezései szerint Tisza „Külsejében és magatartásában semmi sincs a magyar mágnások jellemző jegyeiből, inkább az értelmiséghez tartozó polgárnak látszik. Egyébként nagyon jeges természetű, de vitába merülve fölmelegszik és lényében, szavaiban vonzóvá válik.” Idézi: VERMES: *I. m.*, 161.

³⁴ ALBRECHT Ferencz: *Forrástanulmányok gróf Tisza István román nemzetiségi politikájához*, Husvéth és Hoffer könyvnyomdája, Lugos, 1933; TÖRÖK Pál: *Tisza István román tárgyalásai román szemmel*, Magyar Szemle 1940. május, 372–376; PÖLÖSKÉI Ferenc: *Tisza István nemzetiségi politikája az első világháború előestéjén*, Századok 1970/1., 3–34;

román nacionalizmus között nem volt ekkor lehetséges a megegyezés, s igaza volt Alexandru Vaida-Voevod román politikusnak, aki szerint Tisza „a dinasztia és a nem magyarok szempontjából a leginkább veszélyes”.³⁵

Tisza román tárgyalásai azonban kudarcukkal együtt is hatalmas felháborodást keltettek a magyar nacionalista közvéleményben. A magyar nemzet elárulását, Erdély kiárúsítását vetették a miniszterelnök szemére, és persze tetteit a hatalomvágy mellett ismét Bécs lelkiismeretlen kiszolgálásával magyarázták.³⁶ A baloldal is támadta Tiszát, mondván, a nem az ő elgondolásaik és demokratikus ízlésük szerint készülő paktum csak a magyar mágnások és román bojárok osztályuralmának meghosszabbítását célozza.³⁷ Az obstrukció erőszakos letörése miatt már eleve gyűlölt Tisza a románok javára „suttymomban elkövetett hazaárulása” miatt még hevesebb felháborodást váltott ki, gyakorlatilag az ellenzék minden pártállású csoportjánál.

A liberális kapitalista rend igenlője

Mivel azt kívánjuk ábrázolni, hogy miként erősödött a gyűlölet a Tisza elleni merényletekig, csak röviden térünk ki azokra a politikai és elvi ellentétekre, amelyek a korabeli politikai kultúra keretei között maradt konfliktusok voltak. Ilyennek tartjuk Tiszának az agráriusokkal illetve a katolikus konzervatív körökkel szemben kifejezetten liberális alapon megvívott küzdelmeit. Akármennyire is ragaszkodott Tisza a magyar nemzeti szempontból hasznosnak tartott liberális gazdasági rendhez, akármennyire is támogatta az iparosodást és volt a magyar nemzet gazdasági és numerikus erősítése érdekében is filozsemita, az e téren kifejtett érveivel sem vált ki annyira politikustársai közül, mint obstrukcióellenességével vagy a nemzetiségekkel kapcsolatos mérsékletével. Bár természetesen a konzervatív, katolikus és agrárius csoportok számára politikai ellenfél volt, de nem benne látták a legfőbb, a mindenképpen legyőzendő ellenséget. Egy már idézett 1905-ös, éles hangú és Tisza bukását kívánó pamflet sem személy szerint neki, hanem a harmincéves szabadelvű párturalomnak tulajdonította, hogy „pusztulni engedte a magyar keresztény középosztályt és tétlenül nézte a magyarság

SZÁSZ Zoltán: *A Tisza-féle magyar–román „paktumtárgyalások” feltételrendszere (1910–1914)*, Történelmi Szemle 1984/1–2., 182–191; ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*, második, átdolgozott kiadás, Osiris, Budapest, 1999, 79–82.

³⁵ *The Nationality Problem in Austria–Hungary*, 87.

³⁶ A radikális függetlenségi Pesti Napló 1913. december 24-én például így írt: „Tisza István, a legnagyobb magyar honmentő, aki olyan sikerrel védelmezte meg Magyarországot a magyarok ellen, megint megmentette a hazát. Lepaktált a románokkal, és ezzel legforróbb óhajta teljesedett. Tiszának sikerült régi szerelmeseivel, a románokkal békét kötni és ezért a békéért könnyelműen odadobott mindent, ami a magyarság érdeke volt.” Az akkor még eredményesnek tűnő tárgyalások kitudódó részletei során „a legvakmerőbb fantáziákat is megszegyenítette az, amit Tisza most a magyarság érdekeinek elárulása dolgában produkál [...] azért [a] néhány voksért, amit majd a nemzetiségek szállítanak a munkapártnak”.

³⁷ Tisza „most leveti álarcát és román paktumot csinál, mert az osztályuralom biztosítása a magyar és román kizsákmányolók egyesítését akarja”. Vázsonyi Vilmos nyilatkozata a Pesti Naplónak, 1913. december 25.

kivándorlását, s ezért cserébe romániai és galíciai recipiálatlan, nem kívánatos elemek beözönlését; mi ha sokáig folytatódik, Magyarország szemétkerakodója lesz a szomszédos államoknak”, és a politikai hatalom lassan „a keresztény magyarság kezéből egy nemzetközi színezetű osztály kezébe fog átsiklani; ez pedig a magyar szupremácia végenyészetére, a fajmagyarság elvérzésére és teljes dekadenciájára kell, hogy vezessen már rövid évtizedek multán”.³⁸ Amennyiben ezek a körök a korszak politikai kultúráján túlmenő, heves bírálatban részesítették Tisza Istvánt, annak legtöbbször más jellegű tevékenysége volt az oka, s nem liberális felfogása.

A demokratikus választójog eltökélt ellenfele

Noha a dualista korszak egészére nézve a közjogi ellentétek határozták meg leginkább a politikai vitákat, a 20. század elején emellé fölzárkóztak újabb, a modernizáció hatására fontossá vált problémák is. A gazdasági és társadalmi átalakulás miatt napirendre került a szociális reformok és a demokratizálás kérdése, elsősorban a munkásmozgalom és a radikális demokrata értelmiség révén. Új, a hagyományos rendszeren kívül álló pártjaik a liberális választójogi rendszer sajátosságai és a nagyvárosokra koncentrálódó támogatóik miatt nem rendelkeztek komoly parlamenti súllyal. Mivel a korszak politikafelfogását egyértelmű parlamentcentrikusság jellemezte, az ő hangjuk ezért csak a sajton és tömegtüntetések révén juthatott el a polgári középosztályhoz. Ez már önmagában is szükségessé tette az erőteljesebb hangvételt, a mozgósító erejű, lendületes megfogalmazásokat, a munkástömegek képzeletét megragadó, olykor leegyszerűsítő képek használatát. Ráadásul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elvi programját tekintve a fennálló rend elpusztítását és a magántulajdon nélküli, szocialista rend kialakítását tűzte ki hosszabb távú céljának.³⁹ Ennek a felforgatónak tűnő programnak az volt a következménye, hogy a szocialista szervezkedést a hatóságok sokáig rendőri problémaként kezelték, ami lényegében csak akkor változott meg, amikor a darabontkormány és belügyminisztere, Kristóffy József a választójogi reform jelszavával a nagypolitika szereplőjévé avatta a szociáldemokratákat és a demokrata értelmiség bizonyos csoportjait. Természetesen a szocializmus a polgári jogrendet evidenciának tekintő valamennyi parlament párt számára elfogadhatatlan volt, ugyanakkor a választójog demokratizálása már megosztotta őket. A demokratikus szavazati jog népszerű jelszavá vált, melyet a koalíci-

³⁸ HORVÁTH: I. m., 6–7.

³⁹ A párt 1890. december 8-i alakuló kongresszusán elfogadott *Elvi nyilatkozatban* kijelentették, hogy az MSZDP „a bérrendszerrel kapcsolatos mai termelési módnak a társas munkával leendő helyettesítésre törekszik”, azaz arra, hogy „a munkaeszközöket az összesség közös tulajdonába átvezesse”, illetve leszögezték, hogy „Magyarország szociáldemokrata munkáspártja nemzetközi párt, mely nem ismeri el a nemzetek, a születés és a birtok előjogait”. A Kautsky által lektorált 1903-as programban pedig arról írtak, hogy a szociáldemokrácia „a termelőeszközökben való magántulajdont [...] meg fogja semmisíteni és [...] a termelési eszközöknek közös tulajdonná tételével az emberi életnek új tartalmat fog adni”. *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*, szerk. Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. ELTE Eötvös, Budapest, 2003, 142, 206.

ós kormány programja,⁴⁰ de az 1910-ben győztes Nemzeti Munkapárt miniszterelnöke, Khuen-Héderváry Károly gróf is hangoztatott.⁴¹ Igaz, mindenki mást értett alatta, hiszen a valóban általános választójogtól sokan visszariadtak. Ezeket az aggodalmakat tükrözhatték különböző szóvirágok (a nemzeti érdeket nem veszélyeztető demokratikus választójog), egyértelműen a nemzetiségek ellenében megfogalmazott megszorítások (csak a magyarul írni és olvasni tudók kapjanak szavazati jogot),⁴² de a koalíciós kormány belügyminisztere, ifj. Andrássy Gyula gróf által kidolgozott plurális javaslat mögött is hasonló óvatosság volt.⁴³ Mindegyikben közös volt, hogy jellegzetes liberális érveléssel a politikai jogokat csak az arra méltónak gondolt állampolgároknak kívánták fenntartani, s a műveletlen és a nemzeti integráció folyamatában még kellő mélységig nem jutott tömegeket abból továbbra is ki akarták rekeszteni. Elsősorban a szegényparasztságot és (ezen belül különösen) a nemzetiségi tömegeket óhajtották tehát továbbra is választójog nélkül hagyni. Ezt az álláspontot az ország kormányozhatóságának fenntartásával, a parlament működőképességének és felelősségének megőrzésével igyekeztek alátámasztani. Ám mindezt teljes nyíltsággal és a népszerűtlenséget is vállaló őszinteséggel csak kevesen mondták ki. Közülük is talán a legaktívabban Tisza István agitált általános választójog ellen, azóta, amióta az 1905-ben a politika színpadára került.

Tisza egyértelműen antidemokratikus fellépése az ország féltéséből táplálkozott. A demokratikus választójog bevezetésére divatos jelszavak hatására – úgymond – nem szabad azt megelőzően sort keríteni, hogy a társadalmi viszonyok megérték volna rá. Elismerte, hogy a „szabadelvűségnek, a szabadságnak, az emberi nem szabad fejlődése nagy irányzatának végcélja kétségtelenül a demokratikus berendezkedés, az általános választói jog”,⁴⁴ de úgy ítélte meg, hogy „még nem jutottunk el a társadalmi fejlődésnek arra a fokára, amely megbírja a teljes, korlátlan politikai demokráciát”.⁴⁵ Érvelését már 1910 és 1913 között is csak nehézségekkel, több miniszter lemondása, több képviselő távozása árán tudta elfogadtatni a Munkapártban,⁴⁶ és 1913-ban kénytelen volt

⁴⁰ „[...] arra a nagy reformra vállalkoztunk, hogy a demokratikus eszme minden modern követelményének érvényesítésével a képviselőválasztásoknál behozzuk az általános szavazati jogot, és ezáltal a nemzet minden hivatott és arra képesített tényezőjét a politikai jogok gyakorlásának osztályosává kívánjuk tenni.” Wekerle Sándor 1906. május 29-i programbeszédében ígéretet tett a választási eljárás szabályozására, vagyis arra is, hogy megteremtik „a községek- és helyenkénti szavazásnak lehetőségét, a választókerületeknek a jogosult választók számarányához mért újabb beosztását”. *Magyar kormányprogramok 1867–2002, I. 1867–1944, szerkesztőbiz. elnöke Kiss Péter, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004, 308.*

⁴¹ *Uo.*, 322, 329.

⁴² Khuen-Héderváry Károly 1910-es programbeszédében például úgy fogalmazott, hogy a választójog reformját „az általános választói jog elve alapján, a pluralitás mellőzésével, olyképen vélem megalkotandónak, hogy az a magyar állam jellegét, ezer éves történelmének megfelelően továbbra is fenntartsa és biztosítsa”. *Uo.*

⁴³ SZALAI: *I. m.*, 75–78, 80–84.

⁴⁴ Tisza István beszéde a főrendiház 1910. január 24-i ülésén, TISZA: *Válogatott politikai írásk és beszédek*, 100–101.

⁴⁵ TISZA István: *A választójogi reform küszöbén* [1912] = Gróf TISZA István *Összes munkái*, I., Franklin-Társulat, Budapest, 1923, 209. Idézi TÓKÉCZKI: *Tisza István eszméi, politikai arca*, 69.

⁴⁶ Székely Ferenc igazságügyi és Zichy János gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter is lemondott, Návay Lajos volt képviselőházi elnök, Sándor Pál és mások kiléptek, Várady Zsigmond Bihar megyei képviselő

kompromisszumos megoldásként a választójogi törvény meglehetősen komoly reformjára, melynek hatására elsősorban a szakmunkások kaptak szavazati jogot.⁴⁷ A világháború alatt álláspontja még élesebb támadások keresztüzébe került. A néppárti Rakovszky István által 1915-ben felvetett populista javaslatot – a „hősök választójogáról” – azzal utasította vissza, hogy a hősies frontszolgálat és a felelős politikai véleményalkotás nem függenek össze.⁴⁸ Amikor azonban 1917 elején az új király, IV. Károly is a demokratizálást sürgette, Tisza lemondásra kényszerült. Mivel azonban a Munkapárt híven követte vezérét ellenzékbe is, így továbbra is meg tudta akadályozni a sötétbe ugrást, azaz a választójog túlzottnak gondolt kibővítését. A Vázsonyi Vilmos által beterjesztett reformot elsősorban az ő ellenkezése miatt húzták-halasztották, hogy azután 1918 nyarán az eredeti elképzelésekhez képest sokkal csekélyebb, de így is igen jelentős számú tömegek kapjanak szavazati jogot (1918. évi XVII. tc. az országgyűlési képviselők választásáról).

Ezek a viták mindenki számára világossá tették, hogy a demokratikus választójog egyik legfőbb akadályozója Tisza. S akit nem győztek meg a konzervatív-liberális politikus ellenérvei, azok számára nem volt nehéz őt a haza boldogulásának, a tömegek felemelésének, Magyarország modernizációjának merev és konok akadályozójaként, reakciós, a népet szolgaságban tartó önkényúrként lefesteni.⁴⁹ Határozott egyénisége, nyílt fellépése és valós politikai hatalma egyaránt érthetővé teszik, miért vált éppen ő a progresszív tábor elsősorú ellenfelévé. Logikusan merült fel sokakban, hogy mivel „Tisza ül ma a hatalom trónján és az ő valóságos, kézzelfogható hatalma mellett csak színfal a király, a parlament, a kormány látszat-hatalma, [... ezért] Tisza detronizálása az ellenforradalom halálos megbénítását jelentené!”⁵⁰ Ahogy Jászi Oszkár, a polgári radikálisok vezére a maga szempontjából érthetően fogalmazott („Ma Magyarországon csak a Tisza István politikai hulláján keresztül vezet az út a demokráciába”⁵¹), úgy volt logikus ez a vad dühvel írt okfejtés is:

Ki ne érezné fogcsikorgatva, hogy csak a Tisza István reakciós konokságának az útból való elsöprése mentheti meg ezt az országot a szétrobbanástól? Ami gyűlölet ma van ebben az országban, az mind a Tisza fejére száll, mert ami reakció ma ebben az

öngyilkosságot követett el. POLÓSKAI Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914*, Akadémiai, Budapest, 1970, 138–147.

⁴⁷ Az 1913:XIV. tc. az országgyűlési képviselők választásáról mintegy 28%-kal növelte meg a választójogosultak számát, miközben megnövelte a városi választókerületek arányát és ott titkos szavazást vezetett be. VERMES: I. m., 206–209.

⁴⁸ GALÁNTAI József: *A választójog a képviselőházban az első világháború éveiben* = *Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon*, szerk. Kovács Kálmán, ELTE Jogtörténeti Tanszék, Budapest, 1983, 35–60; VARGA Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon, 1916–1918*, Napvilág, Budapest, 2004.

⁴⁹ Még a máskülönbben mérsékelt Gratz Gusztáv is a reakciós orosz politikushoz, Pobodonszcevhez hasonlította, lásd GRATZ Gusztáv: *Az általános választójog és Tisza István*, kiadó nélkül, [Budapest], 1905.

⁵⁰ *Magyarország véreskezű hóhéra Tisza István gazdasági. A Tisza-féle választói jog beterjesztése alkalmával írt és a magyarországi szociáldemokrata párt hivatalos lapjában, a „Népszavá”-ban megjelent cikksorozat, melyet az ügyészség elkoboztatott és az esküdtszék helyébe ültetett szakbíráóság királysértés miatt Balogh István elvtársat 3 évi fegháza ítélté*, Előre Nyomda, New York, [1913], 29.

⁵¹ Huszadik Század 1910, 373.

országban van, az mind a Tisza kezében fut össze. Tisza ma a néprontás minden földalatti, gyehennás erejének a megszemélyesítője. Minden könny, amit elsírnak, minden vér, amit kiontanak, minden jajdulás, amely fölhördül a magyar proletárság választójogi küzdelmében, ennek az embernek a fejére száll vissza. A jogtalan magyar munkásság minden szenvedése, fölszabadító harcában kiömlött minden vércsöppje ennek a konok és örült gonosztevőnek a homlokára égetik a kitörülhetetlen Káin-bélyeget. Tisza a magyar reakció megtestesítője, de most gyáva módon el szeretné ezt titkolni és gyávaságából hősi pózt formálva, egy napilap tudósítása szerint ezt mondja: „Engem itt lelőhetnek, tán el is találhatnak, de az alelnökök rögtön feljönnek és behozatják a rendőröket.” De nem mond igazat, csak gyáván beszél a geszti. Ma Tisza István nem akárki, nem pótolható tucatembere a proletárellenes reakciónak, akit ha leomlik, akármelyik alelnök is pótolni tud. Ki ne érezné, hogy ha Tisza politikája elpusztul, vele pusztul az egész reakció? A nagy harc előtt meg kell állapítani: minden felelősség Tisza Istváné.⁵²

A baloldallal az általa alapított Magyar Figyelő révén tudatos eszmei harcba is kezdő⁵³ Tisza tehát nem csupán a 48-asok, hanem az úgynevezett progresszió elsőszámú ellenfele is volt. Ezt a gyűlöletet örökölte meg nagy átéléssel a polgári radikálisokhoz húzó elementáris költőtehetség, Ady Endre, akinek versei igen sokat tettek azért, hogy Tisza István alakja kizárólag negatív kontextusban maradjon az utókorra. Ady átkozódásait, Jászi vagy a szociáldemokrata publicisztika Tisza-ellenes verbális agresszivitását több alkalommal is a valóságba akarták átültetni a magyar progresszió hívei. Bár akcióra végül Tisza miniszterelnöki lemondása miatt nem került sor, de a szociáldemokrata Szabó Ervin és Duczynska Ilona is tervezett ellene merényletet.⁵⁴ Majd 1918. október 16-án a képviselőház ülése után autójába beülő politikust a galileista Lékai (Leitner) János próbálta meg lelőni, de kísérlete kudarcba fulladt: a beteges kinézetű fiatal magántisztviselő revolvere csütörtököt mondott, s az ismétlést Bokor László sofőr megakadályozta. Tisza kérdésére Lékai azt felelte, hogy „Ön volt gátlója a múltban és ön most is az, minden béketörekvésnek. Önben van a megtestesült konzervativizmus”.⁵⁵ Később azt vallotta, hogy „Előbb Wekerlére gondoltam. [...] De később elállottam ettől, Wekerle [az akkori miniszterelnök] egy niemand. Tisza exponense és ha ő nem lesz, Tisza egy másik exponensét állítja helyébe és ott tartunk, ahol a mádi zsidó.”⁵⁶ Mindez azonban már átvezet bennünket a Tisza elleni gyűlölet harmadik fontos rétegéhez, a háború kérdéséhez.

⁵² Magyarország véreskezű hóhéra..., 32–33.

⁵³ Vö. TÖKÉCZKI László: *A Magyar Figyelő (1911–1918) eszméi*, Történelmi Szemle 1994/3–4., 239–281.

⁵⁴ DALOS György: *A cselekvés szerelme. Duczynska Ilona élete*, Kossuth, Budapest, 1984, 30–34.

⁵⁵ A Népszava 1918. október 17-i és 18-i számát idézi Lékai János politikai pályája. *Egy jelentékeny ember az íráskor tükrében*, szerk. Svéd László, Ifjúsági Lapkiadó, Budapest, 1976, 83–86.

⁵⁶ A Göndör Ferenc által kiadott Az Ember című pacifista, demokratikus irányú lap elkobzott, 1918. október 22-i példányát idézi *Uo.*, 91.

A háborús kitartás szobra

Mint ismeretes, a Tisza István életét kioltó katonaruhás egyének azzal vádolták meg a volt miniszterelnököt, hogy ő „a háború okozója, ezért bűnhődni kell”, s hiába felelt rá a politikus, hogy „ha jobban volnának informálva, nem vádolnának engem”.⁵⁷

A Monarchia külügyi iratainak kutathatóvá válását követően, már 1919 őszén nyilvánvalóvá vált, bár 1914 nyarán Tisza magyar miniszterelnökként részt vett a szarajevói merényletet követő tárgyalásokon, de éppen ő ellenezte legtovább, hogy a casus belliinek tekinthető merényletből hadüzenet és – a többi hatalom bekapcsolódásától függően – akár világháború legyen. Tisza azonban egészen 1918. októberig, gyakorlatilag a központi hatalmak vereségéig nem tehette meg, hogy dilemmáiról vagy a Monarchia vezetésén belüli vitákról akár csak részleteket is megosszon a szélesebb közvéleménnyel. Ezt egyrészt saját politikusi szerepfelfogása tette lehetetlenné, hiszen egész egyénisége az eltökélt, igazában teljesen biztos államférfiúnak felelt meg. Másrészt a világháború alatt a Monarchia esélyeit ronthatta volna bármilyen hasonló kiszivárogtatás, ezért inkább a jogosnak és defenzívnek mondott harcra buzdító, megingathatatlan vezető képét öltötte magára.⁵⁸

Felfogása szerint a Monarchia területére áhítozó szomszédokat elrettenteni és legyőzni kell, ehhez pedig mindenféle töprengés vagy megingás, különösen pedig a Monarchia bármilyen területe feletti alkudozás csak a gyengeség jelének tűnhet. Határozottsága és nagy munkabírása a világháború első szakaszában még bizonyos népszerűséget és tagadhatatlan előnyöket hozott számára. Mind a katonai vezetéssel szembeni fellépése, mind az osztrákokkal – különösen az élelmiszer-ellátási kérdésekben – folytatott vitái javították Magyarország helyzetét. Tisza István a Monarchia legbefolyásosabb vezetője lett, aki a szokásokkal ellentétesen maga utazott Berlinbe, hogy a gyengekezű Berchtold külügyminiszter helyett tárgyaljon a német szövetségesekkel. Majd gyakorlatilag ő váltotta le a hivatalosan magyar állampolgárságú minisztert, hogy azután utódjának régi munkatársát, Burián Istvánt neveztesse ki. Tisza hatalma és tekintélye ekkor, 1915–1916-ban volt a legnagyobb, ám a román betörés komoly presztízavesztést okozott számára, s Ferenc József halálával elveszítette legfontosabb támogatóját is. A fiatal Károly király elképzelései a háború folytatásáról, továbbá a birodalom belső szerkezetéről és a legfontosabb belpolitikai kérdésekről is jelentősen különböztek Tisza felfogásától, ezért 1917 tavaszán a magyar miniszterelnöknek le kellett mondania. A hozzá hűséges munkapárti parlamenti többséggel a háta mögött azonban Tisza továbbra is képes volt megakadályozni, hogy a választójogot az új, kisebbségi kormány túlságosan kiszélesítse. És természetesen a Monarchia dualista rendszerének átalakítását vagy a megszállt területek könnyen ezt a helyzetet előidéző annektálását is ellenezte.

⁵⁷ VERMES: I. m., 477.

⁵⁸ Tisza háborús felelősségének kérdéséről lásd Ifj. BERTÉNYI Iván: *Tisza István és az első világháború = Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemben*, szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2002, 28–86.

Úgy tűnhetett, hogy Tisza akarata akkor is érvényesül, ha nem ő a miniszterelnök. Határozottan és nyíltan ellenezte a demokratikus reformokat, és a háborús helytállást sugalló politikája is mind népszerűtlenebbé tette őt, ahogy fokozódott a nélkülözés, ahogy egyre több lett a szenvedés. Mivel az antant számára is világossá vált, hogy Tisza a Monarchia erős embere, a propagandaháborúban elsősorban ő vált az ellenség támadásainak céltáblájává. A felületes szemlélőnek úgy tűnhetett, hogy a háború kirobantásáért felelős, harcias és eltökélten németbarát Tisza személye a mind többek által remélt béke egyik fő akadálya. Jóllehet Tisza semmilyen konkrét lépéséről nem tudunk, amivel egy ígéretesen induló béketapogatózást meghiúsított volna, a Károlyi Mihály személye körül tömörülő radikális függetlenségi és baloldali ellenzék propagandájában egyre nyíltabban Tisza lett a háborús szenvedések meghosszabbítója. A háború befejezését komolyabb veszteségek nélkül remélő baloldal a régi elit lecserélésére is készült. A szociáldemokrata párt 1918. október 8-i kiáltványa például leszögezte: „Évszázadok mulasztásait az uralkodó osztályok most élő nemzedéke a legszörnyűbb bűnök garmadával tetézte s ezek a bűnök tették tönkre az országot, ezek tették kikerülhetetlenné azokat a súlyos áldozatokat és veszteségeket, amelyek nélkül Magyarország aligha fog kilábalni a háború vértengeréből. [...] Ti tettétek ezt, a ti művetek ez, ti felelték érte!”⁵⁹ Károlyi Mihály 1918. október 16-i képviselőházi beszédében hasonló üzenettel fordult a jobboldali padsorok felé: „a nemzet [...] azt fogja mondani, hogy azért, hogy idáig jutottunk, önöket a vádlottak padjára kell ültetni. S ha a vádlottak padján lesznek, ne higgyék [!], hogy fölmentő ítéletet fognak a nemzettől kapni.” Károlyi (később vezérénel mérsékeltebb irányt vevő) híve, Lovászy Márton közbe is kiabált: „Egymillió magyart megöltek, ezek vére az önök lelkén szárad!”⁶⁰

Az antantbarátság és a pacifizmus irreális program volt, amint az 1918 őszén olyan fájdalmasan kiderült. A Károlyi-propaganda azonban sokakban azt a látszatot tudta kelteni, hogy Tisza – aki addigi politikai pályafutása során a hagyományos 48-as ellenzéki-ség törvényeket lábbal tipró ellenfelének bizonyult, s Bécs és Berlin hatalmi érdekeinek elvtelen kiszolgálójaként folyamatosan kiérdemelte a hazaáruló megbélyegzést – saját hatalmát fontosabbnak tartja a békénél is. Hiszen ha átengedné az ország irányítását a kiváló nyugati kapcsolatokkal rendelkező Károlyi Mihálynak, ő azonnal elhozná a békét, ezért tehát Tisza a felelős a szenvedések meghosszabbodásáért is. A szabadelvű politikus tehát egy újabb, részben tervezett hisztéria célpontja lett, s ez végül az életébe került.

Tisza egyénisége

Tisza István mintegy harmincéves politikai pályafutása során éles ellentétbe került a 48-as ellenzék mellett a magyar progresszióval és a magyar sovinsztákkal is. De ellen-

⁵⁹ Idézi WELTNER Jakab: *Forradalom, bolsevizmus, emigráció*, szerzői kiadás, Budapest, 1929, 14.

⁶⁰ *Uo.*, 20–21.

felei között ott voltak a magyarországi nemzetiségek nacionalista vezetői és a dualizmust opponáló ausztriai politikusok is. A közvélemény negatív vélekedése ugyanakkor őt nem nagyon zavarta. Egyrészt a parlamenti elitpolitizálás jegyében nem is különösebben érdekelte a tömegek véleménye, hiszen jól tudta, hogy a nem demokratikus rendszerben nem az utca, hanem az udvar számít. Márpedig amíg Ferenc Józseffel jó volt a viszonya, addig nem kellett attól tartania, hogy egy tüntetés elzavarja. Sőt minél inkább képes volt az uralkodónak bizonyítani, hogy ura a helyzetnek, azaz tevékenységével megerősíti Magyarországot, és ezáltal stabilizálja a Monarchiát, addig Ferenc József ragaszkodni fog hozzá. Ez a tudat is eltökéltebbé tette, jóllehet eleve határozott és magabiztos férfi volt, aki magánemberként sem félt a fenyegetésektől. Bár viselkedésében a saját kora és környezete által elvártak gondolt normáknak való megfelelés pózát olykor ki lehetett érezni, hívei körében legendássá vált szinte flegmatikus bátorsága, amellyel gyalog átvonult az ellentüntetőkön, vagy lerázta a személyes biztonságára kirendelt detektíveket.⁶¹ Több változatban feljegyezték kijelentéseit 1917-ből, amikor azzal hárította el a frontra indulásakor érte aggodalmaskodók figyelmeztetéseit, hogy Budapesten szintén érheti baleset. Nem beszélve a képviselőházról, ami a frontszolgálatnál is veszélyesebb volt olykor.⁶²

Ahogy hívei körében flegmatikus viselkedése bámulatot gerjesztett, ellenfeleit csak még dühösebbé tette. Ezen az sem segített, hogy kétségbe vonták bátorságát, *reklámezredesnek* gúnyolták, vagy arról cikkeztek, hogy valójában mennyire sápadt volt, mikor Kovács Gyula rálőtt. Viselkedésével azt sugallta, hogy ellenfeleit levegőnek nézi, gyűlölködésük nem ér fel az ő magasságába. Thallóczy azonban átlátott ezen: „A mennyire nervózusak a néppártiak és komédiájuk, a szélsők [ti. a függetlenségi párt hívei], ő a flegma fitogtatásában túloz, pedig nervozus ő is – állapította meg 1902 közepén. – Kár érte, hogy csak igen kevesen ösmerik közelebből, a távolabb állókat, a kik eszénél fogva szeretnének közeledni feléje, eltaszítja. Semmi affabilitás [nyájasság, szívélyesség] nincs benne. Ez a politikában hátrány.”⁶³ „Tisza István igen tehetséges, józan higgadt felfogású, meggyőződéses, liberális politikus. Bátor ember, nagy kálvinista. Modora fagyasztó; a mennyire Széllre nem lehet haragudni, őt nem lehet szeretni. A gyűlölködés fogja megölni” – írta Thallóczy már 1903. június 16-án naplójába.⁶⁴ A profetikus kijelentés ellenére Thallóczy részben tévedett, mert Tiszát lehetett szeretni, de ahhoz egyet is kellett vele érteni. S ez, markáns állásfoglalásai és sok kérdésben doktrínérnek tűnő álláspontja miatt nem volt mindenki számára egyszerű.

Tisza kora legjobban felkészült politikusai közé tartozott. Ahogy Bánffy Dezső, az egykori harcostárs s ekkori ellenfél fogalmazott: „Ő a legesesebb ember Magyarországon, eszesebb, mint mi együttvéve. Olyan ő, mint egy Mária Terézia korabeli sok fió-

⁶¹ JAKABFFY Elemér: *Emlékezésem Tisza István grófról*, Husvéth – Hoffer Nyomda, Lugos, [1930], 28–29.

⁶² *Uo.*, 27.

⁶³ THALLÓCZY *Naplója*, 2. füzet, 66–67 (1900. október – 1903. július 10.).

⁶⁴ *Uo.*, f. 177.

kos komód. Minden fiók színültig tele van tudással. Azonban ami nem található meg ezekben a fiókokban, az Tisza számára nem is létezik.”⁶⁵ A mindenhez értés, a nyomasztóan nagy tárgyi tudás, különösen ha kíméletlen vitázó stílussal párosul, ritkán teszi rokonszenvessé az embert ellenfelei számára. Az emlékeit a politikailag semleges *kisember* nézőpontjából papírra vető Hetényi Imrének is hasonló élményben lehetett része, amikor Tisza 1914 elején fogadta: „Én csak hallgattam. Úgy, mint mások, amikor Tiszával szemben állottak, mert mindig csak Tisza beszélt.” Amikor Tisza felvetette neki, hogy lépjen be a rendőrség kötelékébe, s így folytassa a románokkal szembeni nyomozó munkát, Hetényi hiába kért 24 órányi gondolkodási időt, Tisza ezt felelte: „Gondolkozni én vagyok hivatott! Ön vagy eleget tesz a kívánságomnak, vagy nem! Tessék azonnal válaszolni!”⁶⁶

Amennyire túlzónak tűnnek azok a vádak, amelyek Tisza gögösségét hangsúlyozzák, megfontolandó Thallóczy egyik 1908-as feljegyzése: „Hihetetlenül tud egyes embereket megvetni, értem, hogy a harcz hevében miért gyűlölték.”⁶⁷ Ez a végeredményben modorbéli jellegzetesség azáltal válhatott komoly, és végeredményben az életét kioltó hátránnyá, hogy Tisza teljes erővel vetette magát kora politikai vitáiba és legjobb meggyőződése szerint küzdött igaza mellett. Nagy tehetsége és tudása miatt álláspontja mindig fontos volt, akarataival mindig számolni kellett. A progresszív pamfletíró Franyó Zoltán sokban túlzó nézete a lényegyet tekintve igaz volt: Tisza „különleges, konzervatív világfelfogása, merev, dogmatikus politikai hitvallása, bigott osztályöngzés miatt minduntalan és egyszerre száz ponton ütközik össze az ellenkező meggyőződésűek táborával és hajlékony engedelmség helyett elkeseredett ellenszegülést támaszt”.⁶⁸

Tisza ugyanis nem volt a szó modern értelmében politikus. Nem a csoportérdekek közötti kompromisszumokat igyekezett naponta megteremteni, lehetőleg úgy, hogy saját véleményéből minél többet keresztül tudjon vinni, hanem a teljes nemzet érdekét igyekezett védelmezni a helytelen és veszélyes ellenvéleményekkel szemben. Mindvégig arra készült, hogy nemzetéért éljen, akár önfeláldozó heroizmussal, akár a szorgos tanulással összeszedett tudás felhasználásával. Mivel már ifjan kialakította alapvető elképzeléseit arról, mi a helyes a magyar nemzet számára, a kompromisszum csak megalkuvás, részleges vereség lehetett számára. A *politikai atléta* vagy győzött, és megmentette a rá bízott értékeket, vagy hősies küzdelemben elbukott. Ezért politikai kortársaira legtöbbször nem egyenrangú vitapartnerként tekintett, hanem szövetségeseikként, az igaz ügy harcosaiként számolt velük, vagy különböző színvonalon álló, érvekkel meggyőzendő ellenfeleket látott bennük. Nem utolsósorban ez a romantikus szerepfelfogás eredményezte, hogy érzelmi viharok középpontjában zajlott le szinte teljes politikai pályája.

⁶⁵ Idézi Friedrich FUNDER: *Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik*, Herold, Wien–München, 1971, 312.

⁶⁶ HETÉNYI Imre: *Amikor a rend őre voltam*, Pantheon, [Budapest, 1941], 42.

⁶⁷ THALLÓCZY *Naplója*, 9. füzet, 23–24 (1908. március 5-i bejegyzés).

⁶⁸ FRANYÓ: *I. m.*, 5.

És ezért nem lehetett politikai szereplését érzelemmentesen szemlélni: „1867 óta alig volt Magyarországon államférfiú, akit az egyik oldalon annyira imádtak, a másikon annyira gyűlöltek volna.”⁶⁹ A gyűlölet végül erősebbnek bizonyult.

(Az írás a *Tisza István és emlékezete. Tanulmányok Tisza István születésének 150. évfordulójára* című, készülő kötetben [szerk. Maruzsa Zoltán – Pallai László, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2011] megjelenő tanulmány rövidített változata.)

⁶⁹ GRATZ: *Az általános választójog*, II., 31–32.